

אלן מינץ

סיפורי אבות

קריאה ב"עיר ומלואה" לש"י עגנון

תרגמה מאנגלית

מיכל אלפון

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

תודות 9

מבוא: "בונה אני עיר" 11

1. מדריך טיולים לבוצ'אץ' 39

2. המצאתו של מספר 74

3. תפילה וסכנה: טריפטיכון חזני 108

4. רבנים וחכמים 147

5. יהודים ופולנים 196

6. שלטונה של אוסטריה 232

7. הנעלם 266

8. רגעי גאולה 307

סוף דבר 354

מפתח שמות, מקומות ועניינים 359

מפתח יצירות עגנון 379

מבוא: "בונה אני עיר"

באביב 1956 כתב מבקר הספרות ברוך קורצווייל לש"י עגנון ושאל את הסופר במה הוא עוסק. עגנון, שהתחיל באותם ימים בכתיבתו של מחזור סיפורים נרחב על עיר הולדתו בגליציה, השיב לו: "בונה אני עיר – את בוטשאטש".¹ הספר שלפניכם עוסק בסיפורים הללו שראו אור ב־1973, שלוש שנים אחרי מותו של עגנון, בכרך שכותרתו "עיר ומלואה". תשובתו התמציתית של עגנון לקורצווייל חושפת ביעף את שאיפותיו של הסופר. בחירת המילים של עגנון עשויה לתת בידינו מבוא למפעל יוצא דופן זה.

בוצ'אץ' של ימינו היא עיר קטנה במערב אוקראינה, 134 קילומטרים מדרום-מזרח ללביב (לבוב). לפני 1772 ישבה העיר באזור הספר הדרומי של ממלכת פולין-ליטא. אחרי חלוקות פולין סופח מחוז גליציה, ובוצ'אץ' בתוכו, לקיסרות האוסטרית. עד ההרס שחוללה מלחמת העולם הראשונה ביהדות גליציה הייתה בעיר קהילה יהודית גדולה ותוססת; במלחמת העולם השנייה חיסלו הנאצים את יהודי העיר. והנה, דווקא משום שקהילתה היהודית של בוצ'אץ' שוב לא הייתה קיימת במציאות, תשובתו של עגנון כי הוא בונה עיר אומרת דרשני. עגנון היה יכול לומר שהוא מקים את העיר מעפרה, ולנקוט נוסח כלשהו שמשמעו שחזור, שיקום או שכפול. אולם בתשובתו אין מה שירמוז על כוונתו לייצר סימולקרום שמייצג את העיר בוצ'אץ' שהייתה קיימת לפני כן בעולם. כאן מדובר בבניין חדש שעומד בפני עצמו. אומנם אין מקום לראות בתשובתו הנמרצת של עגנון, בימים שעמד בתחילתו של המפעל החדש, הצהרת כוונות מדודה ושיקולה. אף על פי כן

1 ליליאן דבי-גורי, קורצווייל, עגנון, אצ"ג: חילופי אגרות, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ז, עמ' 56.

אפשר להסיק מהמשפט משהו שמדגיש את מקוריותם של סיפורי בוצ'אץ' – מקוריות במובן של ראשונות, ולא מחווה נוסטלגית לעבר. הדימוי מעיד בבירור על בריאה חדשה; אין זו עבודתו של אומן שמשחזר ציור שניזוק, או של בנאי-אדריכל שמשחזר דגם, נאמן למקור ככל שיהיה, של עיר שחרבה. ואולי ההבדל בין בוצ'אץ' ההיסטורית לעיר שבונה עגנון נובע מעצם היותה מפעל ספרותי? העיר עצמה נחרבה, ועכשיו עגנון מקים אותה מחדש בכוח הדמיון והיא בנויה ממילים. זה כמובן נכון, אך דומה שאמירתו של עגנון חורגת מן ההבחנה שבין היסטוריה לדמיון. כשעגנון כותב "בונה אני עיר", ה"אני" אינו סמן של פעולה עצמית גרידא, אלא חותם בעלות של סופר ותיק שמנצל מאגר ידוע של טכניקות מודרניסטיות. הקמתה מחדש של בוצ'אץ' בכוח הדמיון המסוים הזה, שאינו מושך את ידו אפילו מאחד מן המרכיבים בארגז הכלים של המודרניזם, פירושה יצירה של דבר-מה חדש דווקא, של עיר חדשה. חומרי הבניין לקוחים אולי מן העבר ההיסטורי, אבל המבנה שייבנה מהם יהיה יצירה חדשה.

אין עוד סופר בתרבות היהודית המודרנית שהגה מפעל רחב יריעה או שאפתני כזה. במאה וארבעים הסיפורים המרכיבים את "עיר ומלוואה" עגנון מבקש לא פחות מלכונן בכוח דמיונו את חייה של יהדות פולין בתור הזהב שלה, ולא זו בלבד אלא שהוא מגייס לשם כך את כל משאביו וכוחותיו של הדמיון הספרותי המודרני. תור הזהב, משמע התקופה המכונה כיום בפי ההיסטוריונים העת החדשה המוקדמת. ואכן כל הסיפורים מתרחשים בתקופה של מאתיים שנה, מהמחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ועד אמצע המאה התשע-עשרה. תקופה זו קודמת לזיכרון המודרני, ואין היא קיימת לא בזיכרונות הילדות של עגנון עצמו ולא בזיכרונות ששמע כמו אוזניו מפי הוריו והורי-הוריו, אף לא בתמונת העולם של חיי היהודים במזרח אירופה במאה העשרים שכה רבות סופר בה אחרי השואה. זוהי יומרתו הגדולה של עגנון: ליצור זיכרונות מחיים שמעבר לטווח הזיכרון ולהעלות באוב עולם שהיה ואיננו בכוח הכתיבה המודרנית.

המפעל האדיר הכרוך בבנייתה של העיר בוצ'אץ' היה ייעודו הגדול של עגנון בערוב ימיו. זה היה ייעוד תובעני, כי כדי להגשימו לא היה הסופר יכול להסתפק בהתאמה או בהרחבה של נוסחי הכתיבה שטיפח ושכלל בחצי מאה של יצירה ספרותית. יצירותיו הגדולות של עגנון עושות שימוש אירוני בפרסונה אוטוביוגרפית, דמות מספר שדומה דמיון רב לעגנון עצמו בנסיבות חייה ובגישתה לדת. את חייה של יהדות פולין לפני מאות שנים לא היה עגנון

יכול לקומם בדמיון על יסוד זיכרונות או תצפיות מיד ראשונה כביכול. הוא חיפש אפוא דגמים סיפוריים טרום-מודרניים שיוכלו לשמש אותו, ומצא לו דגם כזה בקולו של סופר הקהילה, בעל ה"פנקס" – ספר תולדות הקהילה שנכללו בו תיעוד ורישום של אירועים בחיי היחיד והציבור והיה קיים בכל קהילה יהודית במזרח אירופה. את הקול המתעד האימפרסונלי הזה מיזג עגנון עם דברנותם של מספרים מסורתיים אחרים ומהתמהיל יצר את המספר בסיפורי "עיר ומלואה". המצאתו של מספר חדש ופיתוחו של סגנון ייחודי מאוחר הם נושא הפרק השני בספר זה.

סיפור ההקדשה

מה גרם לרב-אומן שבאמתחתו יצירות גדולות כה רבות להציב לעצמו אתגר כביר ועצום שכזה בערוב ימיו? מתברר שיש בידינו סיפור ובו רמז עבה לתשובה, ומשום כך מתבקש לפתוח בו את המחקר העוסק בסיפורי בוצ'אץ' של עגנון. הסיפור הוא "הסימן", וגלגוליו עד שראה אור הם יוצאי דופן. גרעין הסיפור, עמוד אחד בלבד אורכו, הופיע בכתב העת "מאזניים" ב-1944. הסיפור במלואו בנוסח המוכר לנו, המחזיק 52 עמודים, הודפס ב-1962 בכרך האחרון של כל כתבי עגנון.² לא ידוע לנו מתי בשנים האלה פיתח עגנון את הרעיון לכדי סיפור שלם. אלה השנים שבהן גיבש את התוכנית הגדולה שהייתה עתידה להניב את "עיר ומלואה". חוויית היסוד המתוארת בסיפור, אם קוראים אותו בסמיכות לטקסט מפתח אחר, מלמדת על הכוח המניע שביסוד הפרויקט החדש.

"הסימן" מתרחש בירושלים באמצע שנות הארבעים של המאה העשרים, ובמרכזו מספר אוטוביוגרפי הדומה דמיון רב לעגנון עצמו. האירוע המכונן של הסיפור הוא הבשורה המזעזעת על רצח יהודי עיר מולדתו של המספר בגליציה בידי הנאצים. הזמן הוא ערב שבועות אחר הצוהריים, והמספר, יהודי שומר מצוות, יודע שמצוהרי היום אין להתאבל אלא לחשוב על שמחת

2 מאזניים, יח, ב (אייר תש"ד, 1944), עמ' 103-104; הגרסה המלאה התפרסמה בתוך: האש והעצים, תל אביב וירושלים: שוקן, 1962, עמ' 216-315. גרעין הסיפור מ-1944, שאורכו עמוד אחד, מתאר את התגלותו של אבן גבירול. על אף העיצוב הספרותי הסיפור מציג את החוויה המיסטית שחוללה אותו כחוויה ממשית, והתיעוד המוקדם והפרגמטרי של אותו מאורע מחזק את הטענה.